

ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ДОВКІЛЛЮ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ: АНАЛІЗ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ

ENVIRONMENTAL DAMAGE DURING A FULL-SCALE INVASION: ANALYSIS OF LEGAL CONSEQUENCES

Марченко О.В., д.ю.н., професор,
професор цивільного, трудового та господарського права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Негіна В.Р., д.філос. у галузі міжнародні відносини,
доцент кафедри міжнародних відносин і аудиту
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Повномасштабне російське вторгнення в Україну знищило екосистему як на тимчасово окупованих територіях та у зоні бойових дій, так і на території, яка підпадає під атаки ракет та БПЛА. Росіяни спустошили різноманітні природні ландшафти України, ліси, поля, пасовища, рідколісся, степи та водні шляхи. Спричинили одну з найгірших екологічних катастроф у світі за рівнем забруднення ґрунту за одиницю часу. Біорізноманіття України та її природа, такі важливі для української культури, громад і психічного здоров'я, також піддаються жорсткій атаці. Починаючи з тисяч загиблих чорноморських дельфінів і закінчуючи особистим впливом на домашніх тварин, відверте насильство та недбалість у Росії знищили мільйони тварин, птахів, риб та іншої дикої природи. Станом на 2024 рік заподіяна шкода оцінюється Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України у понад €60 мільярдів. Для фіксації пошкодження міністерством розроблено додаток «ЕкоЗагроза», за допомогою якого українці можуть самостійно задокументувати російські військові злочини проти навколишнього природного середовища України. Відповідно до міжнародного та національного законодавства існують правові рамки, які забороняють завдавати шкоди навколишньому природному середовищу та класифікуються як військовий злочин. Римський статут Міжнародного кримінального суду класифікує шкоду у якості міжнародного злочину. У 2024 році Верховною Радою України ратифіковано Римський статут, що дає змогу притягнути до відповідальності росіян за військові злочини. Україна стала членом Міжнародного кримінального суду та тепер юрисдикція Суду поширюється на усю територію країни, у якій відбувається повномасштабна війна. Римський статут визначає судову юрисдикцію щодо військових злочинів. 14 лютого 2024 року вперше порушено кримінальне провадження відносно російського генерал-полковника та чотирьох його підлеглих за фактом екоциду під час обстрілу Національного наукового центру у Харкові. Українські прокурори та слідчі правоохоронних органів постійно приймають участь у тренінгах разом з міжнародними партнерами задля розвитку навичок та підвищення знань і методів збору доказів щодо шкоди навколишньому природному середовищу для переслідування потенційних російських військових злочинців.

Ключові слова: екологічні права, повномасштабне вторгнення, Римський статут, військові злочини, органи публічної адміністрації, навколишнє природне середовище, екологічне законодавство США.

The full-scale Russian invasion of Ukraine has devastated the ecosystem in both temporarily occupied territories and the war zone, as well as in the territory under attack by missiles and UAVs. The Russians have devastated Ukraine's diverse natural landscapes, forests, fields, pastures, woodlands, steppes and waterways. They have caused one of the world's worst environmental disasters in terms of soil pollution per unit of time. Ukraine's biodiversity and nature, so important to Ukrainian culture, communities and mental health, are also under terrible attack. From the thousands of dead Black Sea dolphins to the personal impact on domestic animals, Russia's blatant violence and negligence have destroyed millions of animals, birds, fish and other wildlife. As of 2024, the damage caused is estimated by the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine to be over €60 billion. To document the damage, the Ministry has developed the "EcoZagroza" application, which allows Ukrainians to independently document Russian war crimes against Ukraine's natural environment. According to international and national legislation, there is a legal framework that prohibits harming the natural environment and is classified as a war crime. The Rome Statute of the International Criminal Court classifies the damage as an international crime. In 2024, the Verkhovna Rada of Ukraine ratified the Rome Statute, which makes it possible to hold Russians accountable for war crimes. Ukraine became a member of the International Criminal Court and now the jurisdiction of the Court extends to the entire territory of a country in which a full-scale war is taking place. The Rome Statute defines court jurisdiction over war crimes. On February 14, 2024, criminal proceedings were initiated for the first time against a Russian colonel-general and four of his subordinates for ecocide during the shelling of the National Science Center in Kharkiv. Ukrainian prosecutors and law enforcement investigators regularly participate in training sessions with international partners to develop skills and improve knowledge and methods of collecting evidence of environmental damage to prosecute potential Russian war criminals.

Key words: environmental rights, full-scale invasion, Rome Statute, war crimes, public administration, natural environment, US environmental law.

Актуальність проблеми. На сьогоднішній день, Україна є єдиною країною світу, де війна жорстоко та масово знищує природне середовище. Одним з найнедооцінених наслідків війни є довгостроковий вплив на навколишнє середовище та значні порушення екосистем. На початку повномасштабного вторгнення фронт бойових дій охопив всі кліматичні зони України, що призвело до знищення сотень гектарів різноманітних та рідкісних біогеоценозів. Щоденні обстріли об'єктів критичної інфраструктури та підприємств призводять до техногенної катастрофи по всій території країни, особливо у промислово-розвинених регіонах, де сконцентровані підприємства енергетичної, видобувної, переробної, хімічної та інших галузей промисловості. Значний негативний вплив на навколишнє середовище має тип зброї, яка використовується під час бойових дій. Найрозповсюдженіша зброя, якою може бути

завдано удар по будь-якому населеному пункту країни, – ракети різного типу, як з реактивними системами залпового вогню, так і великими крилатими ракетами дальніх дистанцій (Х-555, Х-101, Х-22, «Іскандер-К» і т.д.). В результаті обстрілів об'єктів енергетичної інфраструктури, окрім викидів в атмосферне повітря, пов'язаних із безпосередньо пошкодженнями таких підприємств, відбуваються аварійні та планові відключення електропостачання для бізнесу та громадян. Щоденні обстріли обмежують та порушують екологічні права громадян, першочергово гарантовані статтею 55 Конституції України, а саме право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [1].

Екологічні аспекти збройних конфліктів тривалий час залишалися мало вивченими, довкілля нерідко називають «мовчазною жертвою» війни. Недостатній інтерес

до цього питання значною мірою пояснюється браком досліджень, і тим, що збитки, завдані природі, важко піддаються візуалізації. Тому руйнівні наслідки для екології та здоров'я людей залишаються незафіксованими – і їх часто не беруть до уваги. Розслідуванням воєнних злочинів Росії займається Офіс Генерального прокурора України, Міжнародний кримінальний суд та численні національні прокуратури за принципом універсальної юрисдикції [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідження даної проблематики серед вітчизняних науковців знаходить відображення у роботах Дерій Ж., Дубко А., Левіна Г., Широкова І. [3], Ангуриць О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. [4].

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу правових наслідків заподіяння шкоди довкіллю України під час повномасштабного вторгнення.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна проти України створює серйозну загрозу навколишньому середовищу, здоров'ю та добробуту людей. Негативний вплив виражений у серйозних збитках для водних ресурсів, лісів, якості повітря, землі та тваринного світу, що є наслідком навмисних дій, направлених на знищення критичної інфраструктури, промислових об'єктів та природних ресурсів, збоку держави-агресора. Шкода, заподіяна українському навколишньому середовищу, є досі недооціненою у повній мірі.

На початку вересня 2024 року міністерка Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України Світлана Гринчук повідомила, що збитки України через екологічні руйнування від війни вже сягають 60 мільярдів євро, згідно з попередніми підрахунками. Підрахунок збитків є одним з ключових завдань Міндовкілля, наразі зафіксовано 5800 випадків шкоди довкіллю, завданої внаслідок бойових дій [5]. Залишаються не зафіксованими належним чином завдані збитки на окупованих територіях Донбасу, Запорізької, Херсонської та Харківської областей.

У травні 2022 року Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України запустило додаток «Еко-Загроза» для активного документування російських воєнних злочинів, у тому числі екологічних [6]. Для того, щоб українці змогли самостійно зафіксувати шкоду, заподіяну навколишньому середовищу, спочатку необхідно пройти онлайн-державну перевірку, описати заподіяну шкоду навколишньому середовищу, вказати місце пошкодження та додати будь-які фотодокази, якщо вони є. Далі відповідний спеціальний міністерства здійснює оцінку повідомлення на факт відповідності певним критеріям, щоб зареєструвати подію. Станом на березень 2025 року задокументовано більше 8 тисяч фактів шкоди, заподіяної флорі та фауні, надрам, лісу, атмосферному повітрю. Руйнування водної інфраструктури, такої як Оскіл та Каховське водосховище, вплинуло на прісноводні екосистеми як через затоплення нижче за течією, так і через висихання. Хоча морська війна була менш масштабною, ніж очікувалося, військові дії завдали шкоди прибережним і морським біотопам [7].

За національним законодавством фіксації та оцінки підлягає будь-яка шкода, завдана довкіллю внаслідок повномасштабного вторгнення. Масштаб шкоди може бути національного, регіонального або локального рівня. Екологічна шкода від повномасштабного вторгнення може виникати: а) через прямиий вплив/атаки ворога на природні ресурси, що призвело до їх: пошкодження/знищення; забруднення/засмічення; самовільного використання/вичерпання; необхідності відновлення та ін.; б) опосередковано, тобто внаслідок впливу/атаки ворога на об'єкти інфраструктури, як то: нафтобази, автозаправні станції; підприємства зі зберігання/обробки/переробки/утилізації нафтопродуктів, токсичних відходів, ракетного палива, інших хімічно небезпечних речовин; будівлі, мости;

гідро-/атомні електростанції та ін. До уповноважених органів, відповідальних в Україні за фіксацію та оцінку шкоди, завданої довкіллю внаслідок повномасштабного вторгнення з переліком за визначення завданої шкоди, належать:

- Державна екологічна інспекція України. Відповідає за шкоду, завдану земельним ресурсам внаслідок: забруднення ґрунтів речовинами, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості; засмічення земельних ділянок сторонніми предметами, матеріалами, відходами та/або іншими речовинами; за збитки, завдані водним ресурсам: забруднення та засмічення вод; самовільного, зокрема незаконного, користування водними ресурсами; збитки, заподіяні навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної (морської) економічної зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях; за шкоду, завдану атмосферному повітрю та за збитки, завдані природно-заповідному фонду);

- органи публічної адміністрації – обласні та Київська міська держадміністрації, а на період дії воєнного стану – військові адміністрації. Відповідають за шкоду, завдану земельним ресурсам: витрати на рекультивуцію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків та просік, комунікацій для облаштування держкордону; збитки, завдані власникам (землекористувачам) земельних ділянок с/г призначення; витрати на відновлення меліоративних систем;

- Державне агентство лісових ресурсів України – за втрати лісового фонду;

- Державна служба геології та надр України – за втрати надр [83].

Неможливо уникнути шкоди навколишньому середовищу під час будь-якого збройного конфлікту, особливо з огляду на те, що використовується сучасна зброя, компоненти якої часто містять токсичні матеріали. Війна завжди призводить до забруднення повітря, ґрунту, пожеж, несе у собі загрозу для дикої природи та здоров'я людей. Навмисне руйнування навколишнього середовища спричиняє додаткові, непотрібні страждання під час війни та в післявоєнний період. Конфліктуючі сторони навмисно завдають тривалої шкоди навколишньому середовищу, щоб завдати шкоди своїм ворогам.

Міжнародне та національне законодавство розробило правові рамки, які забороняють такі дії, що дозволяють класифікувати екологічну шкоду як воєнний злочин. Ці рамки складаються з міжнародних договорів, таких як Протокол І (додаток до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року) та Римського статуту Міжнародного кримінального суду, звичаєвого міжнародного права та національного законодавства України. Саме Женевські конвенції та Протоколи до них утворюють ядро міжнародного гуманітарного права, оскільки конвенції мають на меті обмежити жорстокість та варварство війни. Міжнародне гуманітарне право захищає навколишнє середовище двома способами: через загальні положення та через деякі додаткові, спеціальні положення [8].

8 червня 1977 року було прийнято Протокол І для подальшого захисту людей, які не беруть участі у військових діях (а саме, цивільного населення). 12 грудня 1977 року Україна стала підписантом Протоколу І. Серед підписантів також є і РФ, але 16 жовтня 2019 року президент держави-агресора видав наказав про скасування ратифікації Протоколу І [9]. Відповідно до статті 35 Протоколу І існує заборона на використання методів чи засобів ведення війни, які мають на меті або, як очікується, можуть завдати довготривалої, широкомасштабної та серйозної шкоди природному середовищу. Женевська конвенція має майже загальну ратифікацію, багато положень

Конвенції, а також супровідних протоколів вважаються частиною звичаєвого міжнародного права. Стаття 55 Протоколу I додатково визначає необхідність захисту природного середовища, зазначаючи, що захист включає в себе заборону використання методів або засобів ведення війни, які мають на меті або можуть завдати такої шкоди природному середовищу і, таким чином, завдати шкоди здоров'ю чи виживанню населення, напади на природне середовище забороняються шляхом репресій, як наслідок обмежуючи безглузде каліцтво, яке зазвичай супроводжує війну.

Протокол I до Женевської конвенції 1949 року забороняє завдавати шкоди навколишньому середовищу під час війни, а Римський статут додатково класифікує шкоду навколишньому середовищу як міжнародний злочин. 17 липня 1998 року було ухвалено Римський статут на дипломатичній конференції, метою якого є гарантування дотримання міжнародного правосуддя. Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію щодо воєнних злочинів, зокрема, коли вони вчиняються в рамках плану чи певної політики або як частина великомасштабного вчинення таких злочинів.

У статті 8 (2)(b)(iv) Римського статуту надається визначення вчинення воєнного злочину, як умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою [10].

На відміну від Протоколу I, Римський статут вимагає більше доказів, потрібно продемонструвати умисел і знання. Римський статут є засновницьким договором Міжнародного кримінального суду і визначає судову юрисдикцію щодо воєнних злочинів, коли злочини вчиняються в рамках плану чи певної політики або як частина широкомасштабного вчинення таких злочинів. Будь-яка справа, передана до Міжнародного кримінального суду, також повинна відповідати певним положенням часової, географічної та персональної юрисдикції. Юрисдикція за Римським статутом може залежати від статусу ратифікації державою. Міжнародний кримінальний суд має тимчасову юрисдикцію щодо злочинів, скоєних після набрання чинності Римським статутом у 2002 році або після того, як держава стала учасником.

Відповідно до частини 2 статті 12 Статуту Суд може здійснювати свою юрисдикцію, якщо одна або більше з наведених нижче держав є учасниками цього Статуту або визнали юрисдикцію Суду – а) держава, на території якої сталася відповідна подія, або, якщо злочин було вчинено на борту судна чи літака, держава реєстрації цього судна чи літака; б) держава, громадянином якої є особа, обвинувачена у вчиненні злочину.

21 серпня 2024 року Верховна Рада України ратифікувала Римський статут, ставши повноцінним членом Міжнародного кримінального суду [11]. Відтепер, юрисдикція Суду поширюється на Україну, державу, на території якої відбувається повномасштабна війна. Внутрішнє законодавство України проти екоциду та порушень правил ведення війни може стати основою для можливого судового переслідування за руйнування навколишнього середовища Росією.

14 лютого 2024 року було вперше порушено кримінальне провадження проти російського генерал-полковника та чотирьох його підлеглих за фактом екоциду у результаті обстрілу у 2022 році Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут», де розміщена єдина у світі ядерна підкритична установка «Джерело нейтронів» та сховище ядерних матеріалів [12]. Офіс Генерального прокурора України співпрацює з Міжнародною радою експертів, яка налічує понад 45 організацій громадянського суспільства, які займаються стратегією збору доказів. У рамках Міжнародної

ради експертів є група з питань протидії злочинам проти довкілля. Завдяки цій співпраці Україна збирає докази того, як російська військова агресія продовжує завдавати серйозної та широкомасштабної шкоди навколишньому природному середовищу.

Заподіяна шкода екосистемі України та навколишньому природному середовищу потребує відновлення довкілля шляхом міжнародної допомоги, як фінансової, так і науково-інформаційної. З 2022 року така підтримка здійснювалася разом з Державним департаментом Сполучених Штатів Америки та Єврокомісії. 16 липня 2024 року на Капітолійському пагорбі (м. Вашингтон, округ Колумбія, США) відбувся брифінг Комісії з безпеки та співробітництва у Європі (інша назва Гельсінкська група США) у будівлі Cannon House за участі старшого політичного радника Шеннона Сімрелла, старшого наукового співробітника Євразійського центру Атлантичної ради (спеціалізація на питаннях прав людини, захисту цивільного населення та руйнування навколишнього природного середовища, пов'язаного з війною) доктора Крістіни Гук та іншими провідними фахівцями, на тему: «Російський екоцид в Україні: руйнування навколишнього природного середовища та необхідність притягнення до відповідальності». Під час даного брифінгу акцентували увагу на шкоді, яка була заподіяна навколишньому середовищу України, а саме те, що агресивна повномасштабна війна має негативний та відтермінований вплив на екологію, оскільки спустошила різноманітні природні ландшафти України, ліси, поля, пасовища, рідколісся, степи та водні шляхи. Щонайменше 30 відсотків території України забруднено наземними мінами та боеприпасами, які не розірвалися. Це територія, еквівалентна штату Флорида. В український ґрунт просочуються токсичні елементи, які дуже сильно впливають на здоров'я людей. Екологічні небезпеки для здоров'я непропорційно впливають на вразливі верстви населення, такі як люди похилого віку та діти. Реальна або уявна безкарність Росії має глобальні наслідки, зокрема для продовольчої безпеки, енергетичної безпеки, повітря та води. Шкода, яка завдана українському чорнозему і сільськогосподарським угіддям, включає навмисне спустошення навколишнього середовища в Україні. Воєнні злочини Росії в Україні завеликі. Заклики про притягнення Росії до відповідальності за екоцид мають глобальний характер [13].

У липні 2023 року представники відділу екологічних злочинів Департаменту навколишнього середовища та природних ресурсів Міністерства юстиції США разом з Управлінням контролю за дотриманням законів (основна мета – дотримання екологічного законодавства США) провели тижневий тренінг для 24 прокурорів з України та слідчих правоохоронних органів щодо необхідних навичок, знань та методів збору доказів шкоди навколишньому природному середовищу для переслідування потенційних воєнних злочинців з Росії [14].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Враховуючи наявність міжнародно-правових механізмів для притягнення до кримінальної відповідальності за навмисне заподіяну шкоду навколишньому середовищу під час війни, можливість реалізації на практиці вище зазначених механізмів дещо ускладнена як відсутністю певних політичних рішень, так і відсутністю змін до Римського статуту, які б прямо включали екоцид у якості п'ятого злочину проти миру – не обмежуючись лише воєнним часом. Проблематика щодо заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу під час повномасштабної збройної агресії та механізмів притягнення до відповідальності Росії, обговорюється, зокрема й дослідниками з Заходу. Представники прокуратури України та слідчі правоохоронних органів отримують інформаційну підтримку під час сумісних тренінгів для набуття необхідних навичок у разі переслідування росіян за воєнні злочини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Zwijnenburg W. Reports guide to investigating war crimes environmental and property damage. URL: <https://gijn.org/reporters-guide-to-investigating-war-crimes-environmental-and-property-damage/>
2. Ukraine conflict environmental briefing. URL: <https://ceobs.org/%d0%b5%d0%ba%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b3%d1%96%d1%87%d0%bd%d0%b8%d0%b9%d0%b1%d1%80%d0%b8%d1%84%d1%96%d0%bd%d0%b3%d1%89%d0%be%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d0%bb%d1%96%d0%ba%d1%82%d1%83-%d0%b2/>
3. Дерій Ж., Дубко А., Левіна Г., Широкова І. Повномасштабне вторгнення і воєнні злочини проти довкілля. Аналітичний звіт. 2023. 24 с. URL: https://r2p.org.ua/storage/documents/0751026d4240f89c5b93bbdc66cea2b93be29c6_original.pdf
4. Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. Наслідки для довкілля війни росії проти України. 2023. 84 с. URL: <https://cleanair.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/cleanair.org.ua-war-damages-ua-version-04-low-res.pdf>
5. Збитки України через екологічну шкоду вже сягають майже €60 млрд, – Гринчук. URL: <https://weukraine.tv/novyny/zbitki-ukrajini-cherez-ekolohichnu-shkodu-vzhe-sjahajut-majzhe-60-mlrd-hrinchuk>
6. Міндовкілля запустило застосунок ЕкоЗагроза. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3481365-mindovkilla-zapustilo-zastosunok-ekozagroza>
7. Ukraine's Quest for Justice: A Conversation With Prosecutor General Andriy Kostin. URL: <https://perma.cc/7UGS-2629>
8. The environment and warfare. URL: <https://www.icrc.org/en/law-and-policy/environment-and-warfare>
9. Kravchenko S. Putin Pulls Russia Out of Convention on War-Crime Probes. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-10-17/putin-pulls-russia-out-of-convention-on-war-crime-probes>
10. Rome Statute of the International Criminal Court. 89 p. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>
11. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html>
12. Андрій Костін: Українські прокурори вперше повідомили про підозру у скоєнні злочину екоциду російському генерал-полковнику та чотирьом його підлеглим. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/andrii-kostin-ukrayinski-prokurori-vperse-povidomili-pro-pidozru-u-skojenni-zlocinu-ekocidu-rosiiskomu-general-polkovniku-ta-cotiryom-iogo-pidleglim>
13. Russia's Ecocide in Ukraine: Environmental Destruction and the Need for Accountability. Briefing of the Commission on Security and Cooperation in Europe. URL: <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2024/07/Russias-Ecocide-in-Ukraine-Environmental-Destruction-and-the-Need-for-Accountability-Official-Transcription.pdf>
14. Justice Department Helping Train Ukrainians in Gathering Evidence of Environmental Harm from Russian Invasion. URL: <https://www.justice.gov/archives/opa/blog/justice-department-helping-train-ukrainians-gathering-evidence-environmental-harm-russian>